

Brázda, Radim

Etika - vzpomínky na budoucnost

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
2002, vol. 51, iss. B49, pp. [173]-180

ISBN 80-210-2815-7

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106299>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RADIM BRÁZDA

ETIKA – VZPOMÍNKY NA BUDOUCNOST¹

Enfant terrible českých filosofů Ladislav Klíma svého času prohlásil, že „není opovrženějšího povolání než být profesorem morálky“ (tedy etikem). Jistě, mohli bychom uvedený výrok považovat za duchaplný bonmot, ale mohli bychom se pokusit vzít jej i vážně.

Pokud tak učiníme, zeptáme se:

- 1) *existují důvody, proč je profesor morálky opovržením hodný?*
- 2) *byl, popřípadě může být „profesor morálky“ důvěryhodná osoba, podobně jako atomový fyzik, matematik, chemik, astronom, ve zkratce přírodovědec nebo logik?*

Než se pokusím načrtnout některé možné odpovědi na tyto otázky, zmíním se o tom, jak široce je dnes chápána etika a morálka. K dnešnímu dni se nabízí nespočet charakteristik (včetně anglosaských variant, jež etiku a morálku považují za totéž), které sahají od určení etiky jako a) prakticky zaměřené disciplíny, tedy teorie způsobů lidského života, chování a jednání, která zohledňuje zaujaté a ne zcela racionální postoje, chování a rozhodování lidí, b) racionální reflexe morálních systémů, pravidel či zvyklostí, které se snaží geometrizovat sociální prostředí; morálka je chápána jako systém normativů, dále jako disciplinační praktiky a bývá nahlížena jako různědobě koalizované zájmy. Takto široce vymezená etika i morálka upozorňuje okamžitě na kritické místo celé disciplíny, na konceptuální přechod, most mezi jednáním a chováním individuů a aktivitami větších sociálních skupin, společenství, společnosti. Jinými slovy řečeno, upomíná na neuralgické propojení oblasti individuálních morálních schopností a výkonů (mikromorálky) s makrosociálními cíli, záměry a požadavky.

Morální pojímám jako náležející do sféry morálky, tedy do systému vztahů, vznikajících na základě pragmatické rozlišovací dichotomie „dobrý-špatný“ a fungujících v rozpětí od vztahování se k sobě samému až po vztahování se

¹ Upravený text habilitační přednášky, která byla proslovena v červnu 2001 před vědeckou radou FF MU v Brně.

k supranaturálním entitám či velkým sociálním skupinám.² *Morálku* tedy tvoří proměnlivé soubory hodnocení, zvyků, názorů, hodnot, ideálů, pravidel, institucí či norem; jinými slovy, chápu ji jako systém dlouhodobě koalizovaných a konceptualizovaných zájmů a regulativů. Takové pojetí morálky má velmi blízko k vymezení, které nalezneme u F. Nietzscheho: „Neexistují žádné morální fenomény, nýbrž jen morální výklad fenoménů...“³ Nietzscheho výrok nás upomíná na takové vymezení etiky, kterému je v anglosaské tradici morální filozofie přisuzována superpozice a podle nějž se etika zabývá zkoumáním jazyka morálky, tedy mravních „soudů“ a „usuzování“ v průběhu mravního diskursu, a zkoumáním „principů“ správného jednání.⁴

Pokud by Klíma chápal morálku v takto širokém spektru, tedy i jako disciplinační praktiku, schopnou demobilizovat velké skupiny lidí či různě s nimi manipulovat, nebo by ji akceptoval v intencích etického naturalismu, který striktně převádí morální/hodnotící věty na věty faktuální, popřípadě kdyby znal koncepty etiky bez všeobecných povinností, které ve velmi nejistém očekávání „pouze“ vyprávějí příběhy s cílem snižovat násilí nebo které přecházejí od principiálních konceptů k étosu naléhavého, snad by pro něj přestal být etik opovrženihodnou osobou. Nutno však říci, že koncepty morálky, které by nevzbuzovaly jisté rozpaky (u Klímy rovnou opovržení), nejsou při veřejném prezentování obrazu soudobé etiky převažující.

Dovolte otázku: je-li někdo „profesorem morálky“, nač je odborník? K čemu je kompetentní? K imaginárním řešením imaginárních situací, které nikdy nenastaly (vzpomeňme alespoň Rawlsův závoj nevěděni, Habermasovu ideální diskurzivní situaci)? Není náš imaginární profesor morálky nakonec kompetentní pouze pro dějiny etiky? Pokud by fungoval v tradiční otázce „Co mám činit?“ jako směrník pro ostatní, proč neexistují vzkvétající „etické praxe“, do nichž se stále hrnou „abonentí dobrého života“? Že by o tyto služby neměli zájem, že by nechtěli žít „dobrý život“? Ba co hůř, nenaleznou obvykle lidé na tuto otázku zpravidla odpověď sami? Prokázali by tím, že ještě zcela nezdětinštěli a péče o vlastní rozum ještě nebyla zcela vyvlastněna nejrůznějšími antropotechniky. Nevyjasněnost kompetencí „etika“ je ještě zamlžena další skutečností: formálně jsou moralisté a „profesoři morálky“ velebeni a vyzýváni jako autority, přičemž v situaci každodenní osobní akceptace je často odmítáno takřka každé rigorózní pravidlo, u něhož by adresát jen trochu tužil snahu po osobním omezení. Morálka, již by se měl každý podřídít, je od časů M. Foucaulta považována za děsivou

2 Tyto vztahy mohou být koncentrovaně vyjádřeny různým způsobem: od přísloví až po striktní normativně morální systémy.

3 F. Nietzsche: *Mimo dobro a zlo*, Praha: Aurora 1996, § 108, s. 72.

4 Domnívám se, že již začíná být aktuální redukce množství nejrůznějších vymezení etiky. Jednu z účinných redukcí, která však podle mého soudu dostatečně vystihuje klíčové problémy etiky, opět připomíná a nabízí americký filozof Colin McGinn: „V rámci dnes praktikované analytické filozofie se etika obecně člení do dvou oddílů: metaetika a normativní etika. Metaetika je zkoumání abstraktních metafyzických problémů s ohledem na povahu etických hodnot.“ Normativní etika se ptá, „jaké jednání je správné za specifických, konkrétních okolností“. C. McGinn: *Ethics, Evil, and Fictions*, Oxford 1997; citováno podle něm. vydání *Das Gute, das Böse und das Schöne*, Stuttgart: Klett-Cotta 2001, s. 15.

(možná proto zkoumal Foucault zdánlivě nevině disciplinační praktiky). Analytická etika, metaetika má odpověď na tuto otázku snazší: nepovažuje se – v mírném rozporu s obvyklým členěním filosofie na praktickou (etika, sociální a politická filosofie) a teoretickou (epistemologie, logika, metafyzika) – za disciplínu praktickou. Spíše se pokouší vymezit rámec mravní problematiky, určit povahu a charakteristické rysy mravních soudů a usuzování v rámci mravního diskursu.⁵ Zdaleka ne všichni etikové jsou však analyticky orientováni. Z toho důvodu bude vhodné přenechat dílčí odpovědi na zneklidňující otázku „Nač je vlastně specialistou etik, pokud není metaetikem, analytickým etikem?“ ctihodným shromážděním, která jsou kompetentní pro případná graduování dalších etiků.

I. Proč je „profesor morálky“ opovržen hodný aneb Možné důvody pro nedůvěryhodnost etiky

1. Etik pojímá oblast morálního chybně. Kromě metaetiků a historiků etiky nemají ostatní etikové zcela jasno v otázce předmětu svého bádání, nebo se předmět bádání již nekryje s tím, co je dnes považováno za klíčové ve sféře morálky. Etika začala v antickém Řecku jako studium etických a sociálních výtečností. V průběhu století však byl tento záměr trivializován: hledání morálních výtečností degenerovalo do studia otázky, jak se vyvarovat morálních chyb. Podle J. Hintikky se totéž stalo i logice: začala původně jako studium výtečného myšlení a degenerovala stále více k otázce, jak se vyhnout omylům.

2. Etik, někdo, kdo se profesionálně zabývá morálkou a etikou, vykazuje takové výsledky, které nestačí k tomu, abychom ho považovali za seriózního badatele. Mnohé současné výkony v etice svádějí k tomu, abychom etika považovali za někoho, kdo vypráví pohádky ze Zapotřebí nebo pracuje se silným obrazem neskutečného člověka.

3. Etik se svým profesním zájmem a interpretací variant morálky naprosto míjí s poznatky upřesňujícími procesy jednání, rozhodování, myšlení i s možnostmi, které mu nabízejí nové poznatky z oborů blízkých filosofii (ale i pečlivé výlety do dějin etiky). Jeho úsilí přichází vniveč a je vysmíváno, protože hovoří o něčem, čemu ve skutečnosti nic neodpovídá. Rovněž se může stát, že měníci se situaci popisuje a diagnostikuje neadekvátním pojmovým aparátem, který byl vypracován pro jiný typ společenství a pro jiný sociální kontext. Popisuje imaginární situace, procedury a procesy a etika se stává patafyzikou, tedy vědou o imaginárních řešeních. Otázkou je, zda nemůže věda o imaginárních řešeních přinášet reálné výsledky?

4. Etika blahosklonně pomíjí přímé zdroje, z nichž se rovněž získávají morální a sociální kompetence nebo které intenzivně ovlivňují jednání a smýšlení člověka: pomíjí pečlivé analýzy paralelního, subverzivního, virtuálního (rozuměj: *zprostředkovaného*) vzdělání, odezírání, obrazu světa, mechanismů svádění (které je současně mechanismem disciplinace i sankce). Analýze simu-

⁵ Srov. P. Kolář – J. Svoboda: *Logika a etika*, Praha: Filosofia 1997, s. 13.

lativního a virtuálního (rozuměj: *zprostředkovaného*) prostředí, které získává post hyperreálného, nevěnuje pozornost adekvátní jeho razanci a síle.

5. Klímův výrok může rovněž upozorňovat na marnost pokusů hlásat morálku těm, kdo jsou již hotovými osobami, popřípadě na skutečnost minoritní morálky: morální normativy vznikají kvůli těm, kdo představují rušivé momenty. Sluchu však dosáhnou v takovém společenství, které zpravidla potíže s morálními normativy nemá. Ti, kvůli kterým je imperativ a normativ hlásán a akcentován, jsou z něj vyvázáni a zpravidla se s ním nikdy nesetkají. Morálka (moralisté) obvykle plácí na cizím hrobě.

6. Profesora morálky se dávno nikdo na nic neptá, pokud ano, tak pouze *pro forma*, jako součást legitimizace vlastního stanoviska, jako vynucení si souhlasu na základě rétorického protežování morálních principů, které jsou údajně nezpochybnitelné. Morálka bývá instrumentalizována jako legitimizační prostředek, jako nezdůvodněné univerzální uznání pro uznání univerzálního. Nezdůvodněné proto, že ten, kdo tak činí, chce propašovat vlastní morální přesvědčení do definice etického. Na úskalí *odvodit z univerzálního aspektu etiky etickou teorií* ztroskotávají mnozí. Projektováno do mocenských poměrů se může tento postup snadno stát vylučovacím kritériem.

7. Etika s ambicí praktické filosofie vykazuje často neschopnost řešit tradičními způsoby komplexy otázek, které jsou částečně nové (týkající se např. genových technologií), částečně spojené s technickým pokrokem a jeho následky (vztah k budoucímu). Další otázky zde byly přítomny, ale nyní jsou akcentovány s odlišnou dynamikou a razancí (problémy menšin, práva dětí, zvířat). Většina dosavadních etiků se zabývala takovými normami, které hrály roli v inter-subjektivním životě současně žijících a v prostorově časové blízkosti se nacházejících dospělých – proto může být etika zaskočena, když je konfrontována s problémy chudoby, následujících generací, genovými technologiemi, tělesnou nadměrností nebo externalitami vznikajícími úsilím o dosažení dobra pro co největší množství lidí.

8. Existuje stále přespříliš zdůrazňovaná vazba etiky a náboženství: přičemž etika a náboženství nejsou spojené nádoby. Je možné a nutné oddělovat morální objektivitu od každého náboženského světonázoru – k tomu, abychom respektovali mravní jako závazné i správné, nepotřebujeme věřit v Boha. Zánik, úpadek náboženství by nebyl a není důvodem pro přijetí zániku, úpadku morality. Hledá se taková morální filozofie, která přinese důkaz, že mravnost funguje po i před počestnou oblastí pravdy a poznání, i když božská autorita ztratila na síle.

9. Často se soudí, že etika je jako praktická disciplína nefunkční, protože morálka je reprezentována systémem krátkých a jednoduchých pravidel: nelži, nekrad', nezabíjej, která však nejsou přiměřená komplexitě života. Spory obvykle nevznikají kvůli respektování těchto jednoduchých pravidel (antropologických konstant), ale kvůli nemožnosti jejich jednotného výkladu.⁶

⁶ Katastrofu může způsobit i jejich striktní dodržování. Při těchto úvahách se objeví nesnáž imaginárního nestranného a ideálního pozorovatele (tak jako s ní byli konfrontováni stoikové,

10. Většina zdůvodnění morálky se odvolává na tzv. *nebeské háky* (poslední důvody a motivy morálního jednání se umísťují do supranaturální sféry) či „*kulturní zvedáky*“ (za něž lze považovat většinou kontraproduktivní a ve značné míře neúspěšné emancipační projekty). Obě cesty jsou pro současnou morální filosofii nedostatečné.

II. Může si morální filosofie přivlastnit kompetence ve věcech morálky? Jak a čím?

1. Soudobá etika začíná pro zdůvodnění morálky a odhalení algoritmů jednání a smýšlení kvalifikovaného jako morální, více využívat poznatky z analýz jednání, rozhodovacích procesů, teorií konfliktu a nejnovějších poznatků kognitivních věd (v rozsahu od teorií umělé inteligence po teorie a testované hypotézy popisující vztah mozku a vědomí. S přihlédnutím k těmto teoriím a poznatkům se bude rekonstruovat pojmový aparát etiky, protože některé poznatky a hypotézy rozbíjejí vžitá a zavádějící dualismy (emoce/pocity/racionalita; teorie somatických markerů). Navazuje se těsné spojení mezi metaetikou, naturalistickými a kognitivistickými teoriemi. Existuje oprávněná domněnka, že adekvátní teorii morálky nelze získat ani teonomně, ani intuicionisticky. Znamenalo by to, že se budou promyšlet přístupy naturalismu a apriorismu, i když i tyto přístupy mají svá kritická místa. Adekvátní teorie morálky bude však mít podobu programického naturalismu. V pohledu neokognitivistů (např. Garrett Cullity, Christine Korsgaardová, Judith Jarvis Thomsonová, Peter Schaber, Crispin Wright) jsou morální hodnoty vědecky pochopitelné, přirozeně uchopitelné, nebo je lze vypreparovaně nahlížet prostřednictvím sémantické analýzy.

2. Někteří (meta)etikové (a velmi často „nerodilí“ morální filosofové) důsledně provádějí analýzu jazyka morálky s cílem demaskovat nezaloženost a nezodpovědnost morální imperativity, poukazují na logickou nekonzistentnost mnoha promluv o morálce a striktně odmítají sterilní a bezpohlavní moralistiku. Adekvátní teorie morálky se opět pokoušejí objasnit určitá témata, a to prostřednictvím: a) *rekonstrukce*: neexistují žádné „morální fakty“ ve smyslu obvyklých faktů. Nicméně existují morální systémy, jimž se cítí jednotlivá individua více či méně povinována. Rekonstruktivní otázka zní: „Jak a proč se tato morálka objevila?“ b) *objektivního požadavku platnosti*: jazyk morálky je vystaven tak, jako kdyby existovaly morální fakty, ačkoli fakticky zřejmě žádné morální fakty neexistují. Promlouváme tak, jako by morální soudy popisovaly objektivní vlastnosti jednání nebo charakterů. Otázka objektivního požadavku platnosti zní: „Proč má jazyk morálky tuto kognitivistickou povrchovou gramatiku a proč musí být modifikován současně s potížemi kognitivismu (např. konsekvence Humova stanoviska)?“ c) *normativity*: podstatným problémem pro neokognitivismus je normativní charakter morálních soudů. Otázka normativity zní:

„Jakou podobu má porozumění morálním soudům, které vyhodnocuje normativitu a závažnost morálních soudů v našem životě?“ d) *rationality*: i když nelze splnit požadavek objektivitvity morálních soudů, „existuje přes ztroskotání kognitivismu způsob, jak by mohly být morální soudy racionálně rozhodnuty, kritizovány, popřípadě obhajovány?“ e) *ne-morality*: přesto, že je často jasné, co je morálně správné, jednání tomu neodpovídá. Otázka zde zní: „Proč existuje „nemorální“ chování a existují racionální argumenty pro to, proč musí být člověk morální?“

3. Etika soustřeďuje pozornost na propojení mezi individuálními a skupinovými zájmy, což v mnoha případech znamená analýzu manipulativních procesů, které v konečném efektu vykazují zdánlivou přítomnost morální motivace (narcistní, individualistické, spotřebitelské, hedonické, pragmatické či utilitární motivy jednání mohou vést k podrobení se mnohdy tuhým disciplinačním praktikám). Jedna z klíčových otázek dějin západní morální reflexe zněla: „V jakém vzájemném vztahu je osobní štěstí individua a univerzální spravedlnost pro většinu?“ Opakovaně aktualizované individualistické verze znějí: „Jaké jsou vztahy mezi individuálními morálními prioritami a univerzální morálkou? Jak mohou jednotliví lidé nebo individua, kteří si formují nějaká morální já, sociálně kooperovat s druhými, kteří dělají totéž? Jak může být někdo s vlastními morálními prioritami zapředen do společenské sítě?“

4. Etika se přimyká k věcným promluvám, rehabilitaci myšlenkového potenciálu naturalismu, utilitarismu, pragmatismu a etického realismu (od britských podob po konsekvencialismus, etiku sociálních důsledků či preferenční utilitarismus australské provenience) s kynicko/skepticko/ironickou korekcí.

5. Podobně jako vzali popularizaci přírodních věd do rukou sami přírodovědci nebo alespoň ti, kdo jsou v přírodních vědách vzděláni, měli by o etice a morálce hovořit sami (morální) filosofové a ne pouze ti, z nichž se instrumentálně učinily morální autority. Nestane-li tak, bude pokračovat žalostná a komická tematizace etiky prostřednictvím „mediálních pastorů a falešných svatých“ a etika zůstane opovrženímhodná.

6. Etika se upamatovává na kritické myšlení jako myšlení toho, co se může přihodit po konci velkých projektů a návrhů, co může přinést to, co je považováno za dobré; promýšlí externality i nezamýšlené důsledky jednání – tedy promýšlí *extrémní fenomény*. V mnoha případech akceptovala komplementaritu dobra a zla na všech úrovních od mikroroviny individua po makrorovinu globálních aktivit. V tomto smyslu by měla vzpomínat na budoucnost: ne na to, co by mělo být, ale co se může stát a co se stalo z toho, co se kdysi mělo realizovat. Etika i morálka by pak mohly být zcela v duchu technologie interního mentálního rozhodování představováním si toho, co se může stát.

7. *Může si etika dovolit být ideálním systémem, který je sice velmi ušlechtilý v teorii, ale neschopný v praxi? Etický soud, který je nepoužitelný v praxi, musí být teoreticky defektní.*

8. Od vystoupení E. Anscombové v roce 1958 se připouští, že historické pojetí mravnosti, opřené o povinnost a závaznost, pojetí mravnosti jako něčeho, co bych měl udělat, by mohlo být dnes nesrozumitelné. Od této doby opět probíhá rehabilitace etiky ctností (a tedy i neřestí).

9. Ve filosofii a etice se vede otevřená polemika o tom, jaké jsou důvody „vzdělávání“ a „ochočování“ člověka. P. Sloterdijk se ve svých *Pravidlech pro lidskou ZOO*⁷ „opět“ táže: „Co zkrátí člověka, když po všech dosavadních experimentech s výchovou lidského rodu je zcela nejasné, kdo nebo co a k čemu vychovává vychovatele?“ Nebo není možné položit kompetentně otázku po formování a pěstování člověka v rámci teorií pouhé výchovy a ochocení? Podle Sloterdijka není nevinné, když lidé pěstují jiné lidi směrem k nevinnosti (což víme od dob Nietzscheho) – etika by měla spíše zasít nedůvěru k pastýřskému a chovnému monopolu. Etika by se měla vzepřít superhumanistům a podporovat drobný chov spíše než velkochovy megalopatického člověka. Bude schopna naučit žít člověka v situaci, v níž nikam nesměruje, v níž se obejde bez svého guru? Příklonem k přírodním vědám rovněž naznačuje, že chov člověka probíhá i bez chovatele, biokulturním driftem, samoochočením, vlastním přeprojektováním myslí, které nemají subjekt a tedy ani plánujícího pachatele.

10. Činnost etika/profesorů morálky by neměla dávat na srozuměnou, že někteří lidé jsou chovateli lidí, zatímco druzí jsou chovnými exempláři – to je, a zdaleka ne pouze pro Sloterdijka, evropský morálně pastorální folklór. Morálka se týká soužití lidí, z nichž jen někteří mají vůli a mohou chtít, zatímco většina chce pouze to, co chce jiný. Morálka adorující člověka a „jeho“ hodnoty může iniciovat tvrzení, podle něž ideál *humanitas* nepřináší jen přátelství člověka k člověku, ale vždy s rostoucí zřetelností také implikuje, že člověk je člověku vyšší mocí – víme, že existuje aktuální nerovnost lidí před věděním o tom, co dává moc.

Porozhlédneme-li se po současném stavu prezentace etiky u nás, máme nutkání dát Klímovi za pravdu. Proč? Chybí solidně zpracované dějiny etiky, chybí zpracovaná systematika v takové podobě, která by držela krok s ostatními filosofickými disciplínami. Často to vypadá, že etiku suplují úvahy ekologického typu a občasné výstřelky ze sféry aplikované etiky, popřípadě že morální filosofii prezentují ambiciózní texty plné vizí, poněkud vyčpělé spory liberálů a komunitaristů, či sebevědomé přesvědčení, že morální spása je spjata s náboženskou mobilizací. Výsledkem tedy je, že v době, kdy se morálka formálně akcentuje, není u nás etika jako filosofická disciplína systematicky pěstována. Snad je to dobře, protože víme, že heroizace etiky a morálky je přesně tím, co ji přivádí na pokraj opovržení. Znepokojující však je, že morální filozofové u nás nekladou žádné znepokojující otázky, ke kterým vybízejí nové poznatky. Logickým závěrem budiž tedy otázka: Proč se s ohledem na výše řečené nevěnovat morální filosofii tak, aby morální filosof nebyl ani opovržením hodným, ani instrumentalizovaným falešným svatým – tedy opět opovržením hodným?

⁷ P. Sloterdijk: *Pravidla pro lidskou ZOO. Odpověď na Heideggerův dopis O humanismu*, Aluze 4, 2000, č. 3, s. 70-85.

ETHICS – MEMORIES OF FUTURE

The author in his article formulates two collections of theses, referring to two questions, which he has expressed in the consequence with the ironic statement of the Czech philosopher Ladislav Klíma: “There is no profession deserving more contempt as to be professor of morals”. The first collection of theses answers the question: do there exist reasons for the statement that professor of morals is contemptible? The second collection offers the answers for the question whether “professor of morals” was or could be credible person, similarly as professor of nuclear physics, professor of mathematics, professor of chemistry, professor of astronomy, in brief natural scientist or logician?